گرووپەکانی زانستی کەلام ئەشعەری

د. حەمید عەزیز
(زانکۆی سەلاحەددین - کۆلێژی ئاداب)

(١) ئەگەر مرۆڤ سەرنجی ئەو سەرچاوە کۆنانە بدات کە لایەکیان لە جیهاندید و بیروبۆچوونە کەلامییەکانی ئەشعەری کردۆتەوە، لەناوەڕۆکی ئەو بەرهەم و وتار و نووسینانە ورد بێتەوە کە ئەشعەری خۆی نووسیونی، لەگەڵ ئەو ڕەوش و هەلومەرجەدا بەراوردیان بکات کە ئەو زانا ئایینییە سەلەفی و محافەزەکار و کۆنەپارێزی زانستی کەلام تێیدا ژیاوە و دەستبەکار بووە، ئینجا ئەو ڕووداوە خوێناوییە دڵ تەزێنانە بهێنێتە بەرچاوی خۆی کە لەگەڵ دەستپێکی خەلافەتی ئەبوبەکرەوە قەوماون تا سەردەمی معاویەی بەنی ئومەییە و ئەو کوشتو کوشتارەی لە نێو موسڵمانانادا کردوویەتی، تاوەکو قڕکردنی موعتەزیلە بە دڕندەترین شێوە لەسەردەمی عەباسییەکان لە شاری بەغدا، ئەو دوو پرسیارە سەرقاڵ و نیگەرانی دەکەن:

- بۆچی ئایین نەیتوانیوە بەپێی پێویست خۆی لە وردەکاری ژیانی مرۆڤی تاکی موسڵماندا بەرجەستە بکات؟

- بۆچی نەیتوانیوە مرۆڤێکی ئیمانداری ئەوتۆ پێ بگەیەنێ کە بنەما بنەڕەتییەکانی: ویژدان، لێبوردەیی، بەزەیی، چاکەکاری و داد و یەکسانی لە ناخی دەروونیدا جێگیر بن و لە کرداری ژیانی ڕۆژانەیدا جێبەجێیان بکات؟

ئەو دوو پرسیارە بە هیچ جۆرێک سروشتێکی گریمانەییان نییە، بەڵکو پشت بەو ڕاستییانە دەبەستن کە سەرچاوە باوەڕ پێکراوە مێژووییەکان تۆماریان کردوون. کەوابوو ئەو کەموکورییە، یان لە ئایین خۆیدایە، یان سروشتی مرۆڤ بەو جۆرەیە گۆڕینی وا سووک و ئاسان نییە؟ ئەو پرسیارانە ڕەهەندی جۆر بە جۆریان هەیە و وەڵامدانەوەیان وا پێویست دەکات مرۆڤ سەرنجی ژیانی سەردەمی دەرکەوتنی ئایینەکە و ئەو دەرکەوتانە بدات دوای کۆچی دوایی پەیامبەری ئیسلام، ئینجا کۆتایی

هاتنی داگیرکردنی وڵاتانی تر کە بە عەرەبی کۆتایی هاتنی (غەزا و فەتح)ی پێ دەڵێن، سەرئاوکەوتوون، چونکە دەرکەوتن و زانینی ڕەوش و هۆکاری ڕاستەقینە و ڕوون بوونەوەیان ئەوەی سەیر و نائاسایی هاتۆتە بەرچاو کاڵ دەبێتەوە.

(٢) لە بیابانی نیمچە دوورگەی عەرەب لەنێو چەند تیرەو خێڵێکی کۆچەر و گەڕیدە (بەدوو)ی عەرەب زمان دیاردەی شارستانییەتێک سەرئاوکەوتووە بەپێچەوانەی شارستانییەتەکانی تر بنەماکەی ئایینێک بووە بە ڕوخسار و ناوەڕۆک بەرانبەر بەجیهانی هەڵکەوت کە تێیدا دەرکەوتووە و خۆی بە نامۆ داناوە (جاء الاسلام غريبا). هەر نەبێ نامۆ بەرانبەر ئەو کولتوورەی کە ئەوسا لەوێ لە ئارادابووە، هەر لە شیعرەوە تا بت پەرستی! ئایا هاتنی ئەو ئایینە بەرهەمی پەرەسەندن و پێداویستییەکی گرینگ و ناچاری ئەوسای کۆمەڵگای نیمچە دوورگەی عەرەب بووە، یان خواستی پەیامبەرێک بووە گوتوویەتی سرووش (وەحی) لە ئاسمانەوە بۆ هاتووە و ویستوویەتی ڕوخسارێکی پەتی (ئەبستراکت) بە سەرخانی کولتووری کۆمەڵگاکە ببەخشێ؟! ڕاستە ئەو کارە زۆر لەسەر ڕابەرانی ئایین و لایەنگرانی کەوتووە، بەڵام تێیدا سەرکەوتوو بوون! ئایا کۆمەڵگای ئەوسا ئایینەکەی وەک خۆی پەسند کردووە؟ ئەو ڕووداو و قەوماوانەی دوای کۆچی دوایی پەیامبەری ئیسلام، هەر لە هەڵبژاردنی ئەبو بەکرەوە بە خەلیفە (ڕووداوی هەڵگەڕانەوە- ڕەددە) سەرئاو کەوتوون تا کوژرانی سێ خەلیفەکەو هاتنی معاویە وەک نیمچە شایەک بۆ سەر کار، ئینجا سەرهەڵدان و پەیدابوونی مەزهەب و ڕێبازی جۆربەجۆر لەچوارچێوەی ئایینەکەدا، ئەو پرسیارە ناڕێ دەکەن و بە (نا) وەڵام دەدەنەوە! پاساوی ئەو وەڵامە ئەوەیە کە لەسەردەمی پەیامبەری ئیسلامدا موسڵمانان سەرگەرمی بڵاوکردنەوەی ئایینەکە بوون (غەزا) دواییش داگیرکردنی وڵات و میللەتانی دیکە (فەتح) لە دەرەوەی دوورگەی عەرەب! ڕاستییەکی مێژووییش هەیە هیچ گومان و ئەگەرێک هەڵناگرێ:

– لە سەرەتادا کە قۆناغی یەکەمە ئایینی ئیسلام لە لایەن خەڵکەکەوە تاڕادەیەک پەسند کراوە و باوەڕیان پێ هێناوە (ئەگەرچی بە شمشێر بەسەر خەڵکدا سەپێنراوە.)، ئەمە دیاردەیەکە لە پرۆسەی بزاڤی کۆمەڵایەتی و ئایدیۆلۆژی کۆمەڵگا و میللەتاندا سەلمێنراوە. بەبێ سڵ و پارێز خەڵک لەسەرەتاوە پێشوازی لەشتی نوێ دەکات، بە تایبەتی ئەگەر وابێتە بەرچاو کێشە و گرفت و تەنگوچەڵەمەکانی ژیان و پێوەندییە کۆمەڵایەتییە بەساڵاچووە تاڕادەیەک پەککەوتووەکان کە لەگەڵ پەرەسەندندا نەیەنەوە، بەلایەکدا بخات. ئەو هەڵوێستەش لەلایەن خەڵکەوە بەرانبەر بە ئایینەکە ئاسایی بووە، چونکە هەر لەسەرەتاوە دروشمی داد و یەکسانی و ڕزگارکردنی بەند و کۆیلەی داوە، خەڵکەکەش بەدرێژایی ڕۆژ سەرگەرمی بڵاوکردنەوەی ئایینەکە و ڕاکێشانی (کافرەکان) بوون بۆ لای ئایینی نوێ، ئینجا بڵاوکردنەوەی ئایینەکە لەنێو میللەتانی دیکەی دەرەوەی دوورگەی عەرەب ئەوەندەی تر سەرقاڵی کردوون و نەپەرژاونەتە سەر هیچ شتێک – لە قۆناغی دووەمدا کە ئایینەکە – دیاردە کۆمەڵایەتییەکە جێگیر دەبێ و چالاکی بڵاوکردنەوەی نامێنێ- لە ڕەوشی ئیسلامدا غەزا کۆتایی هاتووە- دەرفەت بۆ هەڵگری باوەڕ و ئایین و ئایدیۆلۆژی و جیهاندیدەکە دەڕەخسێ بیر لە بنەماکانی بکەنەوە! تا چەند گۆڕانی بەسەر ژیان و پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکاندا هێناوە، ئایا ئەو دروشمانەی هەڵیگرتبوون و ئەو بەڵێنەی بەخەڵکی دابوون تا چەند توانایی جێبەجێ کردنیان هەیە؟ بەو پێیە ڕەوش و هەلومەرجی ئارام و هێمنی دەرفەتی ئەوە دابین دەکات دۆگم و بنەما بنەڕەتییەکانی ئایین کاڵاو ڕوخسارێکی بیری- هزرییان پێ ببڕێ و ببن بە کەرەسە و بابەتی ڕامان و سەرنجدان و توێژینەوە. بەو پێیە هەموو دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی بە ڕەهەندە جۆر بەجۆرەکانییەوە لە سەرەتادا کە قۆناغی یەکەمە، پەسند دەکرێ، بەڵام دواتر لە قۆناغی دووەمدا لە بەرانبەر هەندێک لایەنیدا نیشانەی پرسیار قووت دەکرێتەوە و جۆرە گومانێک لە دڵ و ناخی دەروونـدا دەورووژێ، ئەو ڕەوشە ئەو زەمینەیەی خۆش کردووە کە گرووپ و قوتابخانە و ڕێبازەکانی لاهووت و زانستی کەلام و شەریعەت سەریان هەڵداوە و پێگەیشتوون. ڕێبازی ئەشعەری کە بابەتی ئەو نووسینەیە نەمامێکە لەسەر ئەو زەمینەیە و لە باوەشی ئەو کەشوهەوایەدا شین بووە و هاتۆتە بەر.

– ئەو بابەتە کێشە ئامێزەی کە بە شارستانییەتی ئیسلام ناودەبرێ و دەکرێ بگوترێ لە چەند دەڤەرێکی ئەرز و ئاسمان لەیەکتری جیاوازدا پێگەیشتووە، بەڵام لە چوارچێوە گشتییەکەدا جۆرە یەکڕەنگییەکی لە ڕوخساردا نیشان داوە، ئەوە هەموو بابەتەکانی سنووری ئایینەکەیان نەبەزاندووە، بگرە لە سایەی ئەودا پێگەیشتوون، چەند ڕەهەندێکی دیکەشی هەیە کە دەبێ لایان لێ بکرێتەوە و سەرنج بدرێن:

– ئایینی ئیسلام لە ناوچەیەک دەرکەوتووە بیابان و بێ بەش لە پیت و بەرەکەتی زەویوزار هەر لە ئاوی شیرینەوە تا کشتوکاڵ و زەراعەت. میللەتێکی کۆچەر (بەدوو) هەر سەرگەرمی گەڕان بووە لە بادییەدا بەدوای

ئاو و لەوەڕ، کەچی لەپڕ بەهۆی ئایینەوە بوو بە میللەتێکی گەورەی ڕۆژهەڵات و باکووری ئەفەریقا. خەڵک و زەوی وڵاتی ئەوتۆی کەوتە ژێر دەست بەهۆی هێزی ئایینەکەوە نەبوایە هیچ هێزێکی تر نەیدەتوانی بستێک بەو جۆرە لە خاکی ئەو وڵاتانە داگیر بکات و بیخاتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە. شارستانییەت و کولتوورێک بەزمانەکەی گەشەی کرد لەسەردەمی عەبباسیدا گەیشتە چڵەوپۆپە و بە قۆناغی زێڕین لەمێژوودا تۆمار کراوە!

ئەوی لێرەدا بەبیردا دێ ئەوەیە: ئەو کولتوورە لە چ وڵات و ناوچەیەک گەشەی کردووە؟ بێ گومان لە بیابانی وشکو برینگی دوورگەی عەرەب نەبووە کە مەڵبەندی ئایینەکەیە، بەڵکو لەو وڵات و ناوچانەدا بووە کە داگیرکراون و کراون بە موسڵمان! ئەو ناوچانە کولتوور و شارستانیەتێکی دێرینیان هەبووە، سێ ئایینی گەردوونی زەردەشتی، جوولەکە و مەسیحی لەنێویاندا کارا بوون و بنەمای بنەڕەتی کولتوور و شارستانییەتەکانیان پێکهێناوە. کوفەو بەسرەو بەغداو شام و باکووری ئەفەریقا و ئەسکەندەرییە و قاهیرە پێش هاتنی ئیسلام شار و باژێری میللەتانی دیکە بوون و بەهۆی لافاو و لێشاوی کۆچی عەرەب بەناوی ئایینەوە کولتووری پێشووی ناو مێژووی میللەکانیان سڕدراونەتەوە، مێژووش بەپێی پێویست لایان لێ ناکاتەوە!

ئایینەکە لە وڵاتێکی عەرەبیدا هاتووە، بەڵام وای بڵاوکردۆتەوە کە تایبەتمەندی جیهانی هەیە (إنه ذکر للعالمين)، ئایا ئەو دروشمە، ئەگەرچی کاڵای پیرۆزی سەروو سروشتی بە بەردا کراوە، لەگەڵ ڕەوش و هەلومەرجی وڵاتانی تری دەرەوەی نیمچە دوورگەی عەرەب نامۆ نەبووە؟! ئەگەر ئیسلام لە دوورگەی عەرەب بتی شکاندبێ و بەند و کۆیلەی ڕزگار کردبێ، لە وڵاتانی تر کە بەشمشێر ئیسلامیان تێدا بڵاوکراوەتەوە قۆناغێک لە پێشتر بوون و بت پەرستن لەنێویاندا نامۆ بووە!!

لە وەڵامی ئەو پرسیارەدا کە پتر (نارێیە) و نا دەکرێ، سێ خاڵ سەرنج ڕادەکێشن و بەولایەدا دەبیەن، ئەگەر ئایینەکە خۆی وای دابنێ جیهانییەو بۆ هەموو میللەتان هاتووە، بەپێچەوانەوە تەنیا هەر سروشت و خەسڵەتی نەتەوەیی عەرەبی پاراستووە و بەرجەستەی کردووە! ئەو سێ خاڵە لە هەڵوێستی خەلیفەی سێیەم عومەری خەتتاب لە داگیرکردنی جەلەولا، معاویەی ئەبو سوفیانی ئەمەوی، ئیمامی شافیعیدا دەردەکەون:

لەو خاڵانەدا ڕوون دەبێتەوە کە ئەگەر ئایینەکە جیهانیش بێ، لەدوای کۆچی دوایی پەیامبەری ئیسلامەوە بەلایەکی تردا براوە، ئەو دەورووبەرەی تێیدا بڵاوکراوەتەوە زمان و کولتوور و شارستانییەت و دابونەریتی کۆمەڵایەتی و نەتەوەییان لەدەست داوە و شتێکی دیکە کە لە دوورگەی عەرەبەوە بەناوی (غەزاو فەتحەوە) هاتووە، جێگایانی گرتۆتەوە، بەسەدان ڕۆڵەی ئەو میللەتانە لە حوجرە و مزگەوت فێری زمانی عەرەبی بوون بۆ تێگەیشتنی قورئان و حەدیس و بەزمانی عەرەبی نووسیویانە و پشتیان کردۆتە زمانی نەتەوەیی و کولتووری خۆیان، بگرە هەندێکیان هەر شەرمیان لە ڕابردوو و کولتووری نەتەوەیی و باووباپیرانیان کردووە. ئەگەر ئایینەکە دروشمی جیهانی بوونی هەڵگرتبێ، بەهیچ جۆرێک کاربەدەستان ئەوانەی کاروباری ئایین و کۆمەڵگای ئیسلامیان بەدەست بووە، ڕێگای جێبەجێ کردنی ئەو دروشمەیان نەداوە، بگرە ئایینەکەیان کردووە بە ڕێگا و ئامرازێکی بەعەرەبی کردن!

– بەڵگەی یەکەم وتارێکی عومەری خەتتابە کە دوای داگیرکردنی شاری قەرەغان (جەلەولا) داویەتی: بەپێی سەرچاوەکان پیاوانی جەلەولا خۆیان بەدەستەوە نەداوە و هەموویان کوژراون. تەنیا پیرەمێرد و ژن و منداڵ ماونەوە، ئەوانیش لە ترسان خۆیان بەدەستەوە داوە و بوون بە موسڵمان کە عومەر چاوی بەو هەموو خەڵکە کەوتووە ئەوەی بەبیری داهاتووە کە ئەگەر ئەو هەموو کەسانە لە هەر شەڕێکدا بێنە نێو ئایینەوە، ژمارەی عەرەب نابێ بە کەمایەتی. عومەر گوتوویەتی: «اللهم إني اعوذ بک من أولاد سبايا الجلوليات». ئەو خەلیفەیە ویستوویەتی دەسەڵاتی سیاسی و ئایینی لە دەست عەرەب دەرنەچێ و نەکەوێتە دەست میللەتانی دیکە(١). معاویەی ئەبو سوفیان کە دوای کوژرانی خەلیفەی چوارەم خۆی کردووە بە خەلیفەی جیهانی ئیسلام و نەزموونەمای شورای گۆڕیوە بەجۆرێک لە حوکمڕانی شایەتی، کوڕ لە جێگای باوکی دانیشێ، درێژەی بەهەمان سیاسەتی بە عەرەب کردن داوە. سیاسەتێکی گرتۆتەبەر عەرەب یەک بخات و بتوانن بەکردەوە کۆنترۆڵ و حوکمڕانی جیهانی ئیسلام بکەن. ئەو موسڵمانانەی عەرەب نەبوون بە چاوی نزم تەماشایان کراوە و پێیان گوتوون (موالی). هەر کەسێکیش دژی ئەو سیاسەتەیان بووبێ تۆمەتی گومڕایی و لە ئایین لادانیان داوەتە پاڵی و بەدڕندەترین شێوە لەناویان بردووە. بەو پێودانگە زمان و کولتووری بە عەرەبی نووسراوە و دەسەڵاتی ڕەگەزی عەرەب پتەو و جێگیر کراوە بەسەر میللەتانی تردا زاڵ کراوە و ماڵ و موڵک و کولتووری میللەتانی دیکەیان زەوت کردووە و دەستیان بەسەردا گرتووە(٢). دەوڵەت و دامودەزگا و

دیوانەکانیان کردوون بە عەرەبی.

– ئەگەر عومەری خەتتاب و معاویە دوو بەڵگە و نموونەی بە عەرەب کردنی ئیسلام و جیهانی ئیسلام بووبن و بەکردەوە و بە سیاسەت ئەو نیازەیان جێبەجێ کردبێ، ئەوە بەڵگەی سێیەم ئیمامی شافعییە (٧٦٨-٨١٩ز) پێی ڕاگرتووە کە دەبێ قورئان هەر بە عەرەبی بێ و ناکرێ بە زمانی دیکە بخوێنرێتەوە و ئایین و کاروبار و شەریعەتەکەشی هەر دەبێ بەزمانی عەرەبی بێ(٣).

لە دوو لاوە، کاروباری دەوڵەت و سیاسەت، ئینجا کاروباری ئایین، کۆشش کراوە عەرەب بە زمان و دابونەریتەوە دەست ڕۆیشتوو بێ، ئەمەش بۆتە مایەی ئەوەی ئەو کولتوور و شارستانییەی سەری هەڵدا بە زمانی عەرەبی تۆمار بکرێ و لەلایەکی دیکەوە ئایینەکە ببێ بەو زەمینەی هەموو لقەکانی هزر- بیر لەسەری شین بن و بێنە بەر، هەر لەو چوارچێوە و کەشوهەوایەدا ئەو دەستەبەری بووە هەموو شتێک سنووردار و ڕەنگ بۆ ڕێژراو بووە، بەزاندنی ئەو سنوورە و هاتنە دەرەوە لەو چوارچێوەیە، مایەی سەر و ژیان لەدەستدان بوون. ئەو نەهامەتییەی بەسەر موعتەزیلە هێنرا، کوشتنی ئەحمەدی حونبل و ئەبو حەنیفە نوعمان لە زینداندا ڕاستی ئەو بۆچوونە ساغ دەکەنەوە. خۆ ئەگەر ئیمامی شافعی ڕای نەکردبایە بۆ میسر ئەویش بە مەرەی ئەوانی پێش خۆی دەچوو. لەو کەشوهەوایەدا کە دەکرێ بە ڕەوشی تیرۆری بیروهزر ناو ببرێ ئیمامی ئەشعەری ڕێبازێکی داناوە بە ناوی خۆیەوە ناسراوە و بە ڕێبازی مامناوەندی دادەنرێ، گوایە لەنێوان موعتەزیلە و شیعە و خاریجییەکان ڕێگایەکی نوێی گرتۆتەبەر و ڕێبازی دیکەی پەیرەو کردووە، کەواتە ئەو ڕێباز و ڕێگایە چین و کامانەن؟

پەیدابوونی ڕێبازی ئەشعەری

ڕێبازێکە لە ڕێبازە گرنگەکانی زانستی کەلام، ئەگەرچی بەناوی ئەشعەرییەوە ناسراوە، بەڵام سێ ڕابەری هەیە و بە چەند قۆناغێکدا تێپەڕیوە تا دوا ڕوخسار و ناوەڕۆکی پێ براوە. بەڕێبازی (ئەهلی سوننە) ناودەبرێ و خۆیان وای دادەنێن کە پەیڕەوی قورئان و حەدیس دەکەن و ڕێگایەکی ناوەڕاستی نێوان موعتەزیلە و حەنبلییان گرتۆتە بەر، سوودیان لە هەموو ڕێباز و گرووپەکانی زانستی کەلام بەشێوازی جیاو جۆربەجۆر وەرگرتووە. کورد، شیعەکان نەبێ، سەر بە ڕێبازی شافعین کە بنەمای ئەشعەرییە لە شەریعەت و فیقهی و زانستی کەلامدا.

ڕاستییەکی گومان هەڵنەگرە کە ئەگەرچی ڕێبازی ئەشعەری ئەوپەڕی سەلەفی و محافەزەکار و کۆنەپارێزە، بەڵام بڵاوترین و کاریگەرترین ڕێبازی زانستی کەلامی سوننەیە لە جیهانی ئیسلامیدا. لە سێ بنەمای سەرەکی پێکهاتووە، هەر بنەمایەک ڕابەرێک ڕەنگی ڕشتووە و دوا ڕوخسار و ناوەڕۆکی پێ بەخشیوە:

– ئیمامی شافیعی (٧٦٨-٨١٩ز) ڕابەری فیقهی و شەریعەتی سەردەمی خۆی بووە.

– ئەشعەری بە نووسینەکانی، بنەمای عەقیدەی ئیسلام (سوننەی) پتەو و جێگیر کردووە و پەرەی پێداوە.

– ئەبو حامیدی غەزالی کە درێژەی بە ڕێبازەکەی ئەشعەری داوە و لە کایەی هزر- بیر و کەلام و فەلسەفەدا بەتەکانی گوڕئامێز و هەنگاوی گەورە بەرەو پێشی بردووە.

ڕێبازی کەلامی ئەشعەری لەدوا ڕوخساریدا لە سێ بابەت پێکهاتووە: فیقهی و شەریعەت، عەقیدە (باوەڕ)، بیر و فەلسەفە، ئیتر بەو پێیە و بە هەمان پێوەری ئەو سێ بابەتە، کەسی ناودار شافیعی، ئەشعەری، غەزالی بەشدارییان لە پەرەپێدان و جێگیرکردنی بنەماو پایە سەرەکییەکانی کردووە کە قۆناغە جیاوازەکانی گەشە کردنەکەی بەرجەستە دەکەن. بۆ پتر ڕوون کردنەوەی ئەو ڕەهەندانە، وا پێویست دەکات ئەو سێ ڕووداوانە بخەینە ڕوو کە بەسەر ئەشعەری هاتوون و سەرنجێک لەو هەلومەرجانە بدەین کە بوونەتە مایەی سەربەخۆ بوونی ڕێبازی ئەشعەری لەچوارچێوەی زانستی کەلامی ئیسلامی سوننەتیدا:

١- بەپێی سەرچاوەکان، ڕۆژێکی هەینی پێش دەست پێکردنی نوێژ ئەشعەری لە مزگەوتی گەورەی ئەوسای شاری بەسرە لەناکاو هاتۆتە سەر مینبەر و بەدەنگێکی بەرز گوتوویەتی:

[ئەوی دەمناسێ دەمناسێ، ئەوی نامناسێ وا خۆمی پێدەناسێنم، من فلانی کوڕی فلانم، جاران دەمگوت: قورئان نوێیە و داهێنراوە، (خەڵق) کراوە، خوا بە هیچ دید و چاوێک نابینرێت، من خۆم بکەری کردەوەکانم، من لەو قسانەم پەشیمانم و تۆبەم کردووە، بڕیارم داوە نارەوایی موعتەزیلە و کەموکورییەکانیان بەدەردەخەم(٤)].

لەو قسەیەدا ئەشعەری دوو خاڵ دەردەخات کە پێی لە جەرگی خۆی ناوە و دانی پێدانناون:

یەکەم: پێشتر ئەشعەری ئەندامی گرووپی ڕێبازی موعتەزیلە بووە و پەشیمان بۆتەوە و دەستبەرداری ئەو ڕێبازە بووە.

دووەم: سێ بابەتی باس کردووە کە بەگشتی کەرەسەی

زانستی کەلامیان لێ پێکدێت:
- ئایا قورئان کە گوتە (کەلامی) خوایە کۆنە، یان داهێنراوە؟
- ئایا مرۆڤ دەتوانێ خوا ببینێ؟
- کێشەی چارەنووس و ئۆباڵ کێشان: قەدەر- ئایا ئەوەی بەسەر مرۆڤ دێت، یان ئەو کارەی دەیکات لەچارەی نووسراون، یان خۆی بەخواستی ئازادی خۆی دەیانکات؟

٢- ڕووداوێکی تر هەیە کە ئەشعەری خۆی گێڕاویەتییە و سەرچاوەکان باسی دەکەن ڕەوشی گۆڕان و وەرەچەرخانی خۆی بەرەو ئەو ئاراستەیەی بەردەوام بووە لەسەری، ڕوون دەکاتەوە:

ئەشعەری بۆ فەقێیەکی (قوتابییەکی) خۆی گێڕاوەتەوە کە پاشگەزبوونەوەی لە ڕێبازی موعتەزیلە، ئەوەبووە سێ جار لە یەکی مانگی ڕەمەزان و لە دەیەی دووەمی هەمان مانگ و لەشەوی لەیلەتولقەدر سێ جار پەیامبەری ئیسلام هاتۆتە خەونی و داوای لێ کردووە کە خەریکی قورئان و حەدیس و سوننەت بێت و دەستبەرداری ئەوە بێ کە تا ئێستا خەریکی بووە(٥). لە وردەکاری ئەو قسانەدا کە سەرچاوەکان باسیان کردووە و نووسەرانی سەردەم، بە تایبەتی عەرەبەکان گومان لە ڕاستییەکەی دەکەن و بە هەڵبەستراو دایدەنێن، جۆرە پاساودانی لایەنێکی زانستی کەلام و ڕەوایی ڕێبازی ئەشعەری و پەسندنەکردنی جیهاندیدی موعتەزیلە و هاندان بۆ خۆخەریک کردن بە حەدیس و ڕێبازی سوننەتی (ئەهلی حەدیس)، بێجگە لەوە خاڵێکی گرینگ کە لەو خەون گێڕانەوەی ئەشعەریدا هاتووە، گوایە سێ جار پەیامبەری ئیسلام هاتۆتە خەونی و قسەی لەگەڵ کردووە ئەوەیە: لەلایەک بە ڕەوشێکی دەروونیدا تێپەڕیوە کە گومانکار و نیگەران بووە، ئەو ڕەوشەش بەپێی سێ خەونەکە بریتی بووە لە سێ قۆناغی لە یەکتری جیاواز کە گۆڕانی جیهاندیدی ئەشعەری لە قۆناغێکەوە بۆ قۆناغێکی تر نیشان دەدەن.

٣- گوایە ئەشعەری پتر لە سی ساڵ و هەندێک سەرچاوەش دەڵێن تا تەمەنی چل ساڵی فەقێی جوبائی ڕابەرێکی ڕێبازی موعتەزیلە بووە. جۆرە گومانێک دایگرتووە و دڵی لە هەندێک بۆچوونی موعتەزیلە کرمێ بووە، بۆیە ڕۆژێکیان لە حوجرەی مزگەوت لە مەلا جوبائی پرسیوە:

مامۆستا چی دەڵێی دەربارەی چارەنووسی سێ برا مردوون: یەکێکیان ئیماندار، دووەمیان گومڕا (کافر) سێیەمیان بە منداڵی دەمرێ؟! جوبائی گوتوویەتی: ئیماندارەکە (ئەهلی دەرەجاتە)، گومڕایەکە بە هەلاکەت دەچێ! منداڵەکەش ڕزگاری دەبێ و (ئەهلی نەجاتە)! ئەشعەری لە وەڵامدا دەڵێ:

ئەگەر منداڵەکە بیەوێ پلەی (ئەهلی دەرەجات) بەدەست بهێنێ بۆی دەکرێ، یان نا؟ جوبائی دەڵێ: نەء، چونکە یەکەمیان بەخواپەرستی ئەو پلەیەی بەدەست هێناوە، ئەو ئەو پلەیەی نابێ! ئەشعەری دەڵێ: ئەگەر ئەو بڵێ، خەتا لەمن نییە ئەگەر دەرفەتی ژیانت دابامایە، من وەک ئیماندارەکە خواپەرستیم (تاعەت) دەکرد. جوبائی پێی دەڵێ: خوا پێی دەڵێ: دەمزانی ئەگەر پتر بژیابایەی سەرپێچیت دەکرد و سزا دەدرای، یارمەتیم دای و مراندتم پێش ئەوەی بگەیتە تەمەنێک ئۆباڵ بکێشی. ئەشعەری جارێکی دیکە دەڵێ: ئەگەر کافرەکە بڵێ: یاڕەببی هەروەک ئاگاداری حاڵی ئەو بوویت هی منیش بوویت بۆ یارمەتی منیشت نەدا زوو بە منداڵی نەتمراندم. جوبائی پێی دەڵێ: تۆ شێتی. گوایە ئەشعەری لە وەڵامدا لەبەر خۆیەوە بە دەنگی نزم گوتوویەتی: نەء، بەڵکو کەری شێخ لە کۆسپەکە گیرا(٦).

پشت ئەستوور بەو سێ ڕووداوە، ئەگەرچی هەرسێکیان گومان هەڵدەگرن و لەوە دەچێ فەقێیەکانی لە قۆناغی دواتردا بە مەبەستی تایبەتی بۆیان دروست کردبێ، بۆ ئەوەی پلەوپایەی ئەشعەری قایم بکەن و بڕیاری گۆڕانەکەی پاساو بدەنەوە. لە خەونەکانیدا کە ئێمە تەنیا هەر چەند دێڕێکمان نووسیوە، پەیامبەری ئیسلام ناڕاستەوخۆ ڕەخنە لە زانستی کەلامی موعتەزیلە دەگرێ بەبێ ئەوەی ناویان بهێنێ، ئینجا بایەخ بە توێژینەوەی قورئان و حەدیس و سوننە (ئەهلی حەدیس) دەدات. دوور نییە بپرسرێ پەیامبەری ئیسلام دەچێتە خەونی چ کەسەوە؟ بێ گومان هی پیاوچاکان. کەوابوو مەلا ئەشعەری چی بووە؟! ئەو سێ ڕووداوە سێ قۆناغی پەرەسەندنی گیانیی ئەشعەری لە پرۆسەی ڕێبازی زانستی کەلامدا دیار و دەستنیشان دەکەن:

یەکەم: سەر بەڕێبازی موعتەزیلە بووە، بەڵام لە هەندێک خاڵدا لەگەڵیان ڕێک و تەبا نەبووە و ڕەخنەی لێیان هەبووە، بە تایبەتی لە خاڵە سەرەکییەکاندا:
- داهێنانی (خەڵق) قورئان.
- خەسڵەتەکانی (سیفەت) خوا.
- ئایا چاو توانایی دیتنی خوای هەیە؟!
- خواستی ئازاد (جەبر و ئیختیار).
- پێوەندی نێوان سرووش و ژیر کە بە عەرەبی (نەقڵ و عەقڵ)ی پێ گوتراوە.

کێشەی پێوەندی نێوان سرووش و ژیر، تێکستەکانی قورئان و حەدیس و موعجیزە هەندێک جار بە ئامرازی

ژێر لێک نادرێنەوە چی بکرێت؟ ئەمە بۆتە کێشە سەرەکی ئەو فەلسەفەیەی بە عەرەبی نووسراوەتەوە و ناوی فەلسەفەی ئیسلامی (هەندێک جار بە عەرەبی ناودەبرێ) لێ نراوە، بە تایبەتی لەلای ئبن ڕوشدی ئەندەلووسی. ئەشعەری ئەو کێشەیەی پێ یەکلایی نەکراوەتەوە، گوایە لە خەونەکەیدا پەیامبەری ئیسلام پێی گوتووە:

سەلمێنە و بەڵگە ژێربییەکانن کە ئەگەر هەڵدەگرن و گومانیان لێ دەکرێ، بەڵام حەدیسی پەیامبەر لەوە بەدوورن!

ئیتر لەو ڕۆژەوە مەلا ئەبی حەسەنی ئەشعەری سێرەی لەژێر گرتووە و خستوویەتە بەر ڕەحمەتی تیروتوانجی ڕەخنە و «لەسەر تەختی شایانە هێناویەتە خوارێ و کردوویە بە خزمەتکاری - وەحی- سرووش)(٧). ئەو قسەیەی ئەشعەری دەکرێ چۆن لێک بدرێتەوە؟ تا چەند پێوەندی بە هەردوو ڕێبازی ئەهلی ڕاوبۆچوون (ئەهلی ڕەئی) و ئەهلی حەدیسەوە هەیە کە لەسەردەمی ئەودا لەبەر یەکدیدا بوون و سەنگەریان لە یەکدی گرتووە؟!

دووەم: لەو قۆناغەدا لە موعتەزیلە جیا بۆتەوە خۆی لە هەروو ڕێبازی مالیکی و حەنبولی نزیک کردۆتەوە بەو نیازەی ڕێگای سێیەم بگرێتە بەر، لەو کۆششەیدا پشتی کردۆتە ڕێبازی ئەهلی ڕەئی و لە ڕێبازی ئەهلی حەدیس نزیک بۆتەوە و بنەماکانی ڕێبازەکەی داناوە.

سێیەم: لەو قۆناغەدا ئەستێرەی موعتەزیلە بەرەو ئاوابوون چووە و لایەنگیرانی گیراون و کوژراون و دەربەدەربوون، لەو ڕەوشەدا ڕێبازی ئەشعەری پەرەی سەندووە و ڕابەرێکی کارای بۆ پەیدا بووە ئەوەندەی تر جێگیری کردووە، ئەویش ئەبو حامیدی غەزالی بووە(٨).

- لەو سەردەمەدا کە ئەشعەری چالاک بوو، دوو هەلومەرج لە ئارادابوون، ڕەوشی کولتووری و ئایینی و بیری و ئایدیۆلۆژی ئەو سەردەمەیان بەرجەستە کردووە و دەرفەتی گەشەکردنی ڕێبازی ئەشعەری دەستەبەر بوون:

یەکەم: لە کۆتایی حوکمڕانی بەنی ئومەییەو لە سەرانسەری جیهانی ئیسلام، بە تایبەتی لەسەردەمی عەبباسییەکاندا، ڕەوشی ئابووری و ژیانی خەڵک تارادەیەک گۆڕانی بەسەردا هاتووە، جۆرە قۆناغێک جێگیر بووە دەکرێ پێی بگوترێ «ئابووری کشتوکاڵی»، ئیتر پارە و سامان و زیووزێڕ ڕووی لە کەسانێکی سەر بە چینی ئەرستۆکراتی دەسەڵاتدار و نزیک لە دەسەڵاتەوە کردووە، جیاوازی چینایەتی لە جاران پتر بەدەرکەوتووە. چینی دەست ڕۆیشتوو سەرگەرمی ژیانی خۆش و بایەخدان بە کولتوور و زانست بوون هەر لە هونەر و مۆزیک و ئەدەب و فەلسەفە تا دەگاتە ئەستێرەناسی و کاروباری ئایین سەرچاوەکان بە جۆرێک باسی کۆشک و تەلاری خەلیفەو کاربەدەستانیان کردووە.

- لەسەردەمی عەبباسیدا چی ڕووی داوە و چیان تێدا کراوە، هەر لە ڕووداوە ئەندێشەیەیە سۆزییەکانی نێو چیرۆکەکانی هەزار و یەک شەوە دەکات! ئیتر بیرۆکەکانی موعتەزیلە دەربارەی دادی ڕەببانی و ژیر و ئازادی خواستی مرۆڤ و دیالۆگ و تیوری کەسبی ئەشعەری و ڕێباز و پەیڕەوی زانایانی ئایینی (فوقەهاکان) دەربارەی تێکستە ئایینییەکان قورئان و حەدیس لە ململانێ و ڕکەبەری یەکدیدا بوون، بە جۆرێک سروشتی ئەوسای کۆمەڵگای بە زمان عەرەب و بەئایین ئیسلامیان بەرجەستە کردووە.

دووەم: ئەگەرچی خوێندەواری بەپێی پێویست بڵاونەبۆتەوە و خوێندەوارانیش کەم بوون، بەڵام لەنێو چینی ڕۆشنبیر و هزرمەنداندا سێ چین- توێژ دیار بووە:

- ئەهلی سوننە و جەماعەت کە پتر بەلای ئەشعەریدا بووە.

- فەیلەسوفە ئیسلامییەکان و لایەنگیر و هەوادارانیان.

- سەلەفییە محافەزەکارە کۆنەپارێزەکان کە هیچ جۆرە ڕاوبۆچوون و فەلسەفە و لۆژیکێکیان پەسند نەکردووە، تەنیا بایەخیان بە قورئان و حەدیس و شەرعی ئیسلام داوە(٩). فەلسەفە و ژیریان لە سرووش (وەحی) دابڕاندووە و جیاکردۆتەوە، چونکە بەلایانەوە ناکرێ فەلسەفە ببێ بە بنەمای بیروهزری ئایینی. وەحی تاکە ڕێگای گەیشتنە ڕاستی و ڕاستەقینەیە.

بنەماکانی زانستی کەلامی ئەشعەری

جەنگی نێوان خەلیفەی چوارەم عەلی و ڕابەری بەنی ئومەییە معاویە ململانێیەکی نێوان دووبەرە بوو، ئەگەرچی بە لەناوچوونی عەلی، جەنگ کۆتایی هات، بەرەی ئایینی و بەرەی دنیایی، بەڵام سروشتێکی تری پێ براو لە ڕوخسارێکی تردا دەرکەوت: ململانێی نێوان بیر ئەوەندەی پێوەندی بە کاروباری شەریعەتی ئیسلام و دنیا (سیاسەتەوە) هەیە. ئەو ململانێیە بە تەواوەتی لەسەردەمی عەبباسییەکان بەدەرکەوتووە و لە لایەن دوو ڕێبازی:

- گرووپی بیر و بۆچوون (ئەهلی ڕەئی) بەڕابەری ئەبو حەنیفە لە عیراق (کوفە).

- گرووپی حەدیس (ئەهلی حەدیس) بە ڕابەری مالک کوڕی ئەنەس لە (مەدینە) حەدیس بەرجەستە بووە. ئەو دوو ڕێبازە ئەگەرچی لە سێبەری ئایین و لە چوارچێوەی

ڕێنماییەکانیدا پێگەیشتوون و گەشەیان کردووە، بەڵام بە ئاشکرا دوو ئاراستەی لەناوەڕۆک و ڕوخسار لەیەکتری جیاواز بەرەوپێش هەنگاویان ناوە. هەردووکیشیان ئەو ڕاستییە ساغ دەکەنەوە کە لە کۆمەڵگای ڕۆژهەڵاتدا یەکەم هەنگاوی بەرەو پێشچوونی کۆمەڵگا و مرۆڤ. بە ڕەخنەکردنی کاروباری ئایین دەست پێ دەکات ئەبو حەنیفەی نوعمانی فارسی هەوڵی داوە وا بکات ئایین لەگەڵ ژیان و کۆمەڵگادا بێتەوە و پتر سروشتێکی کۆمەڵایەتی نزیک لە مرۆڤی پێ ببەخشێ، ئەو کۆششە جوامێرانەیەی بوو بەمایەی ژیان لە دەستدانی، بە پێچەوانەوە گرووپی ئەهلی حەدیس هەوڵی داوە ئایین پتر لە چوارچێوە ئەبستراکتە ترانسندێنتییە دوور لە ژیانی جیهاندا بمێنێ.

بەلای ئەبو حەنیفەوە کێشە و کاروبارەکانی ژیان جۆراوجۆر و فرەڕەهەندن، تێکست و ئایەتەکانی قورئان و حەدیس وەڵامی هەموو پرسیارەکانیان نەداوەتەوە و هەموو کێشەکانیان یەکلایی نەکردۆتەوە، بۆیە دەبێ پەنا بۆ ڕاوبۆچوون و کۆی دەنگ (ئیجماع) ببردرێ. بەپێی سەرچاوەکان ئەو ڕێبازە کە بارەگا سەرەکییەکەی لە شاری کوفە بووە، بەدەگمەن نەبێ پشتیان بە حەدیس نەبەستووە، چونکە لەوە دڵنیا نەبوون ئایا ئەو حەدیسە ڕاستە، یان ناڕاست و لاوازە؟ ئینجا هەندێ کاروبار هەبووە و هاتوونەتە پێشەوە ئایەتێک، یان حەدیسێکی گونجاو نەبووە بە تەواوەتی لەگەڵیدا جێبەجێ بکرێت و پشتی پێ ببەسترێ! دوای ڕاوبۆچوون، ئەبو حەنیفە پەنای بۆ پێوان- قیاسی بردووە و لە کاروباری شەرعیدا بەکاری هێناوە.

بەپێچەوانەوە ئەهلی حەدیس بەڕابەری مالیک کوڕی ئەنەس کە بارەگاکەیان لە مەدینە بووە، بەهیچ جۆرێک بایەخیان بەڕاوبۆچوون و پێوانە نەداوە، ئایەتی قورئان و سوننە (حەدیسیان) کردووە بە بنەمای توێژینەوە و بڕیاردانیان. بەپێی سەرچاوەکان شافیعی کە پێشڕەوی ئەشعەری بووە لەنێوان ئەو دوو ڕێبازەدا کە ڕێبازی ژیر و ئایینە ڕێبازی سێیەمی هەڵبژاردووە(١٠)، کە بریتی بووە لەوەی پشت بە حەدیس و بە ڕاوبۆچوون و پێوانە ببەستێ و بەپێی بابەت و کێشە لایەک لەو لایەنانەی بەکارهێناوە. تا چەند ئەشعەری سوودی لەو ململانێیە ئایینییە- بیرییە شەرعییە وەرگرتووە و ڕۆڵی ئەو لەو ڕەوشەدا چی بووە؟! مەبەست لە ڕێبازی سێیەمی ناوەڕاستی دوو ڕێبازەکەی دیکە لەلای ئەشعەری چییە و چۆن لێکدەدرێتەوە؟! ئایا ڕاستە ئەشعەری نوێنەر و ڕابەری ڕاستەقینەی ڕێبازی ئەهلی سوننە و جەماعەتە؟! ئەشعەری لە کاتێکدا چالاک و کارا بووە کە موعتەزیلەی هەڵگری دروشمی ژێر کەوتبوونە ژێر گوشاری کاربەدەستان و لەناودەبران، ئەو ڕەوشە لەگەڵ دەرکەوتنی ئەشعەریدا بە چ بارێکدا دەکرێ لێکبدرێتەوە و بێتەوە؟ دەکرێ بگوترێ ئەشعەری ئەنجامی هەڵەکانی موعتەزیلەیە؟ خۆی هۆکاری ئەو قۆناغەیە کە بەسەردەمی ساردی و سڕی و تاریکی جیهانی هزری ئیسلام دادەنرێ کە لە ئەنجامدا تورکی عوسمانلی کۆنترۆڵی جیهانی ئیسلامیان کرد و ڕۆژهەڵاتیان بەو مەرەیە برد کە تا ئەم سەردەمە بەدەستییەوە دەناڵێنێ؟

ڕاستییەکە هیچ دەرفەتی ئەگەر و گومان نادات کە دەرکەوتنی موعتەزیلە و گەشەکردنیان، دەرخستنی کولتوور و شارستانیەتی جێگای ئومێدی مرۆڤی ڕۆژهەڵاتی بووە کە کراوە بە موسڵمان. ئومێدێک خۆی لەبەرز ڕاگرتنی پلەوپایەی ژیر و خواستی ئازادی مرۆڤدا بەرجەستە کردووە. کاتێک ئەو کولتوور و شارستانیەتەی پێ شێل کرد و هیچی تر ڕێگای گەشەکردنی نەدراو پاییزی گەڵاڕێزانی قۆناغەکە سەری لە کەلی ئاسۆ دەرهێناوە، ئەشعەرییەکان لە گۆڕەپانەکەدا دەرکەوتوون و لەجێ نەزرگە و شوێنەواری ڕابەرانی پێشکەوتندا بەرەو دواوە تەکانیان داوە. بۆچوونەکانیان لەچوارچێوەی جیهاندیدە زانستییەکانی کەلامدا ڕاستی ئەو بۆچوونە ساغ دەکەنەوە:

تیوری کەسب

هەر لەگەڵ هەڵگیرسانی جەنگی نێوان ئیمامی عەلی و معاویە کێشەی چارەنووس و خواستی ئازاد هاتۆتە کایەوە. بە ئاشکرا خەڵک دەپرسی ئایا ئەوەی ڕوودەدات و دەقەومێ لە چارەی مرۆڤ نووسراوە، یان مرۆڤ خۆی لێی بەرپرسیارە و دەبێ بچێتە ژێر باری ئەنجامی ئەو کارانەی دەیکات؟ ئەشعەری لەبەردەم دوو وەڵامی لەیەکدی جیاوازدا بووە:

- موعتەزیلە کە بە تەواوەتی پێیان لەسەر خواستی ئازادی مرۆڤ داگرتووە ئۆباڵی هەموو شتێکیان خستۆتە ئەستۆی مرۆڤ خۆی.
- جەبرییەکان: بەپێچەوانەوە وایان داناوە ئەوەی دەقەومێ و ڕوودەدات بەخواست و فرمانی خوایە و لە چارەی مرۆڤ نووسراوە!

بەلای ئەشعەرییەوە هەردوو بڕیار و بۆچوونەکە کەموکورتییان تێدایە و لە جێگای خۆیان نین. یەکەمیان ڕۆڵی خوا لە بابەتەکە بە هەند ناگرێ و دووەم بەرپرسارێتی لە ئەستۆی مرۆڤ لادەدات، کەوابوو ڕێگای چارەسەر کە پرسیارەکە وەڵام بداتەوە و کێشەکە یەکلایی بکاتەوە ئەوەیە کە خوا ڕۆڵی سەرەکی هەیە و مرۆڤیش

لەجێبەجێ کردنی کرداریدا شتێک بەدی دەهێنێ. کار و کردار و ڕووداو بێ چەند و چۆن و ئەگەر، بە چاک و بەدییەوە، بە سوودبەخش و زیان بەخشییەوە خوا خۆی داهێنەریانە، چونکە توانایی جێبەجێ کردنی کاروچالاکی لە دەرەوەی سنووری خودی مرۆڤە، چونکە هەندێک جار مرۆڤ توانایی هەیە و هەندێ جار بێ تواناییە و ئەو تواناییە لەدەست دەدات و کارەکەی پێ ناکرێ! بۆیە ئەگەر خواو مرۆڤ هەردووکیان لەجێبەجێ کردنی کاردا وەک یەک بانایە ژێر پەسندی ناکات، چونکە ناکرێ دوو هۆکار ئەنجامێکیان هەبێ. ئیتر ئەشعەری لێرەوە وای بۆ دەچێ کە کار و ڕووداو سێ ڕەهەندی ژێری هەیە:

١- کار.

٢- توانایی کارکردنەکە بە عەرەبی (الاستطاعة)ی پێ دەگوترێ.

٣- خواست کە شیاوەکییە لەنێو شیاوەکییەکاندا هەڵدەبژێرێ(١١).

بە قسەی ئەشعەری کار و توانایی کردنەکەی خوا خۆی داهێنەریانە، بەڵام خواستی جێبەجێ کردنەکە مرۆڤ بە دەستی دەهێنێ کە بە عەرەبی (کەس)ی پێ دەگوترێ. بەو پێیە خوا لە مرۆڤدا کارو توانایی کارکردنەکە دادەهێنێ، (خەڵق) دەکات و مرۆڤی بەخواستەکەی کارەکە بەدی دەهێنێ.

بۆ پتر ڕوونکردنەوەی مەبەستی ئەشعەری نموونەی ئاگر و ئەو شتەی دەیسووتێنێ لەبەردەستدایە:

ئاگر خۆی لە خۆیدا بەپێی پێناسە گەرمە و سووتێنەرە، بەڵام بەلای ئەشعەرییەوە ئاگر خۆی لەخۆیدا توانایی کاری سووتاندنی نییە، بەڵکو خوا ئەو توانایییەی پێ دەبەخشێ. کاتێک ئاگر بەر شتێک دەکەوێ، خوا توانایی سووتاندن لەئاگرداو توانایی سووتان لە شتی سووتاوەدا دروست دەکات و هەردووک لا ئاگر و شتە سووتاوەکە توانایی سووتان و سووتاندن بەدەست دەهێنن، (کەسب) دەکەن.

ئەشعەری کە ساڵی (٩١٢ز) لە موعتەزیلە جیابۆتەوە و چۆتە پاڵ گرووپی سوننە (ئەهلی سوننە و جەماعەت) باوەڕی وابووە کە بەهرەی ڕەببانی هەموو شتێکی پێشبیانە (پێش وەخت) بڕیار داوە.

خوا لە مرۆڤدا کار و توانایی دادەهێنێ، مرۆڤیش بەخواستی خۆی ئەو کارە دەکات و بۆ چاکە، یان بۆ بەدکاری بەکاری دەهێنێ، ئیتر لەو ڕەوشەدا بەپێی کارەکەی پاداشت، یان سزا بەدەست دەهێنێ (کەسب) دەکات و پێی دەبەخشرێ.

ئەگەرچی ئەو بۆچوونەی ئەشعەری بەلای چارەنووس و جەبریدایە، چونکە بکەری ڕاستەقینە (بەپێی تیوری کەسب) خوا خۆیەتی و هیچ بۆ مرۆڤ نامێنێتەوە، ئەوە ئەو هەڵوێستە لەوەوە کەوتۆتەوە کە ئەشعەری ڕۆڵی ژێری کاڵ کردۆتەوە و لە جێگاکەیدا باوەڕهێنان (عەقیدە)ی داناوە. ئەو تیورییەی ئەشعەری ئەوپەڕی وردەکاری و زیرەکی و خامەڕەنگینی دەرخستووە، بەڵام ئەو توانایییەی بەلایەکدا بەکارهێناوە پتر گیرخواردن و بەرەو دواوە گەڕانەوەی تێدایە بۆ پاراستنی ڕەوشێک کەمایەی دواکەوتنە، نەک بەرەو پێشچوونی شارستانیەت و خۆشکردنی ژیان و گوزەرانی مرۆڤ.

- خۆی پرسیارەکە لەخۆیدا بەوپەڕی پەتی و ئەبستراکت (مجرد) داڕێژراوە، بۆیە ئەو ئەنجامەی پێی دەگات و ئەو نیشانەی سێرەی لێ گرتووە لە بیروهزری ڕووت (مجرد) ناچێتە دەرەوە، چونکە هۆکار و هەلومەرجی ڕاستەقینەی خودی و بابەتی هەڵکەوتی لە ئاردا بوو نەک بە هەند دانانێ، بەڵکو پشتگوێ دەخات.

ساغ کردنەوەی ئۆباڵ کێشان، خواستی ئازاد، یان چارەنووس و جەبر، لە چوارچێوەی کاروباری ئایین و شەرعدا کە پشت بە تێکستی دیار و دەستنیشان کراو ببەستێ، کۆششێکی تیۆرییانەیە و لە هەڵکەوتدا هیچ سوودێکی کردەکی نییە، چونکە هەر لە سەرەتاوە گریمانەی ڕاستی و دروشمی بڕیارێک دەکات کە پێشیانە دراوە و ئەویش پاساوی دەداتەوە. هەڵوێستی نێوان خواستی ئازاد و (جەبر) کە ئەشعەری هەڵیبژاردووە ئاساییە، چونکە خۆی لەقورئاندا بە هەردوو باردا ئایەت هەیە پشت ڕاستیان دەکاتەوە و ئایەتیش هەیە باسی جۆرە ئازادییەکی هەڵبژاردن و بڕیاردانی مرۆڤ دەکات! ئەگەر مرۆڤ بەڵگە بهێنێتەوە و ساغی بکاتەوە مرۆڤ لە کرداریدا ئازادە، یان هەموو شتێک لە چارەی نووسراوە، چ بارێک لەسەر شانی مرۆڤ سووک دەکات، چ گۆڕانێک بەسەر دۆخ و ڕەوشی ناهەمواری مرۆڤی هەژاردا دەهێنێ؟! لە کۆمەڵگای ئازاددا کە ڕێژیمێکی ئازادی مرۆڤ دۆست کاروبارەکانی بەڕێوەبەرێت، مرۆڤ ئازاد دەبێت و ئەو ئازادییەش چەند ئەرک و فرمانێکی دەخاتە ئەستۆ، دەبێ پابەند بێ پێیانەوە بەجۆرێک کە لەگەڵ ئەو مافەی لەو هەلومەرج و دۆخەدا دەربکەوێ بێنەوە تەبابن. ئازادی و ناچاری و چارەنووس کە بە عەرەبی بە (جەبر و ئیختیار) ناسراوە، بابەتی دنیایی- جیهانی ژیانی ڕۆژانەی مرۆڤن کەم تا زۆر پێوەندییان بەسەرووسروشتەوە نییە. ئەو دوو چەمکە دوو ڕەوش (حاڵەت) بەرجەستە دەکەن کە لە سایەی ڕێژیمی (نەزم و سیستمی) کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسی دەستبەکار لە کۆمەڵگادا ڕووبەڕووی مرۆڤ بە چین و توێژە جۆر

بەجۆرەکانی دەبێتەوە. لەو جێگایەی ئازادی و داد و یەکسانی و مرۆڤدۆستی هەبێ، مرۆڤ ئازاد و پابەندە، ماف و ئەرکی سەرشانی هەیە. ئەو دوو چەمکە کە لە سەردەمی ئەمەوییەکان و دواتر لە ماوەی حوکمڕانی عەبباسییەکاندا بۆتە ویردی سەر زمان و کەرەسە و بابەتی توێژینەوەی زانایانی ئایینی و مەلا و گرووپەکانی زانستی کەلام لەوەوە بووە: ئەو دوو ڕێژیە زەبروزەنگ و سروشتە، دەستیان لەهیچ کوشتن و بڕینێک نەپاراستووە، کوشتنی زانایانی ئایینی وەک ئەبو حەنیفە و حەنبولی و ئازار و ئەشکەنجەدانی سەدانی تر و سەربڕینی ئەسحابەکانی دوێنێ شتێکی ئاسایی بووە، بۆیە خەڵک بیری لە ژیانی خۆش نەکردۆتەوە، بەڵکو پرسیاریان کردووە و پرسیویانە ئایا ئەوەی بە ڕۆژی ڕووناک دەقەومێ و ڕوودەدات چارەنووسە و لەچارەی خەڵک نووسراوە هەر دەبێ بەو مەرەیە بچن و ئەوەیان بەسەر بێ؟ خۆ ئەگەر هەلومەرج و ڕەوشەکە بەجۆرێکی تر بایە دوور نەبوو خەڵکەکە بەجۆرێکی تر بیریان کردبایەوە و بیانپرسیبایە و بابەتی تریان کردبایە بە کەرەسەی توێژینەوە و لێکۆڵینەوە. هەڵوێستی ئەشعەری و لایەنگیرانی کە بەخۆیان دەڵێن (ئەهلی سوننەت و جەماعەت) ئەو ڕاستییە دووپات و پشت ڕاست دەکاتەوە کە:

ئەگەر بیروبۆچوونی مرۆڤ بتوانێ لە سنوورێکی ڕەنگ بۆ ڕێژراودا ڕاستییەکانی ژیانی مرۆڤ دەربڕێ و بەرجەستەیان بکات، ئەوە بەبێ کار و کردەوەی ڕێکوپێک ئەنجام ناپێکێ و لە چوارچێوە و جوغزی بێ چوونە دەرەوە و سەردەرکردن گێرەخوات و سەرگەردان دەبێ.

خەسڵەتەکانی خوا

لە قورئاندا هەندێک ئایەت هەیە خەسڵەت و تایبەتمەندی ئەوتۆی خوا باس دەکەن کە لە خەسڵەتی مرۆڤ دەچن و قورئانیش ئەو لەیەک چوونەی بە ئاشکرا ڕەت و نا کردووە. ئەو خەسڵەتانە باسی دەست و کورسی عەرش و دانیشتن و تووڕەبوون و ژیان و توانایی و زانست و خواست.. دەکەن، ئەو بابەتە چۆن لێکدەدرێتەوە و چۆن مرۆڤ تێیان بگات بۆ ئەوەی بنەمای ئایینەکە «کە خوا هیچ شتێک لە وێنەی نییە» ساغ و پشت ڕاست بکرێتەوە؟!

بۆ ئەو مەبەستە ناکردنی لە یەک چوون (تشبیە) و بەرز ڕاگرتن (تنزیە) ئەشعەری ڕێباز (میتودەیەکی) تایبەتی پەیڕەو کردووە کە بریتییە لە هەڵبژاردنی ئەو خاڵانەی لە پەیڕەوی ڕێبازی ئەبو حەنیفە و مالیکدا هەبوون و بەلایەوە پەسند بوون: ئەهلی ڕەئی و بۆچوون پەنایان بردۆتە بەر پێوانە و کۆی دەنگ، بەپێچەوانەوە ڕێبازەکەی تر ئەهلی حەدیس دەقە ئایینەکانیان کردووە بەسەرپشک لە هەموو بڕیارێکی شەرعیدا. بەلای ئەشعەرییەوە لە هەردووکیاندا ڕاستی و دروستی هەیە. پێوانە باشە، بەلام دەبێ لەدوای حەدیس و ئایەتی قورئانەوە بێت، ئینجا ڕێبازی لق لێ کردنەوە و گێڕانەوەیان بۆ سەر بنەما و بنجوبناوان و دیالۆگ و پشت بەستن بە داد و سوود و قازانج و لەبەرچاو گرتنیان و بردنەوە وەک یەک بۆ سەر لەیەک چوو و پێکهێنان و دانانی بەڵگە و سەلمێنە، ئەمانە هەموویان باشن، بەلام نابێ هەموویان وەک خۆیان وەربگیرێن و ناشێ هەموویان ڕەت بکرێنەوە، بەڵکو دەبێ بەپێی پێویست لێیان هەڵبژێردرێ، ئیتر لە هەردووک لایان ڕاوبۆچوون، حەدیس و کۆی دەنگ و ئەنجامگیری حیجازییەکانی (مالیکی) پەسند کردووە. ڕەخنەی لە ڕێبازی ئەهلی ڕەئی و بۆچوون گرتووە، چونکە بەرانبەر بە حەدیس بەسڵ و پارێزن و ئەگەر حەدیسەکە ناسراو نەبێ، پشتی پێ نابەستن!. ئەشعەری لەو بارەیەوە، بۆ ڕوون کردنەوەی میتودەکەی گوتوویەتی:

قورئان و سوننەت بنەمان، ئەگەر ئەوان نەبوون بە پێوانەی ئەوان، ئەگەر حەدیسێکی پەیامبەری خوا (د.خ) ساغ بووبێتەوە دەبێ بە سوننەت، کۆی دەنگ گەورەترە لە هەواڵی تاک. حەدیس بە ڕوخسار و دەرکەوتەکەی وەردەگیرێ (ظاهرة). ئەگەر چەند واتایەکی بەخشی کامەیان لە ڕوخسارەکەیەوە نزیکە ئەویانە شایستەیەتی، ئەگەر حەدیسەکان وەک یەک بوون کامەیە ڕاستییەکی پشت ئەستوورە و ساغ بۆتەوە، ئەویان پەسندترە..، هیچ کاتێک بە بنەما ناپێورێ، دەربارەی بنەڕەت ناگوترێ: بۆچی و چۆن، بەڵکو دەربارەی لق دەگوترێ: بۆچی، ئەگەر بە پێوەری بنەماکەی ڕاست دەرچوو، ڕاستە و بەڵگەی لێ پێکدێت(١٢).

پشت ئەستوور بەو میتودەیە کە لە هەردوو ڕێبازەکە هەندێکی وەرگرتووە و هەندێکی پشتگوێ خستووە. ئەشعەری لایەکی لە خەسڵەتەکانی خوا کردۆتەوە و بۆ دەرباز بوون لەوەی لە یەک چوون بکەوێتەوە، خەسڵەتەکانی کردووە بە سێ جۆرەوە، لە سەرەتادا خەسڵەتەکانی ناو هێناوە و گوتوویەتی:

خوا زانایە بەزانین، توانایە بەتوانایی، زیندووە بە ژیان، خوازیارە بە خواست، دەدوێ بەقسە، دەبیستێ بە بیستن، دەبینێ بە دیدە(١٣). ئەو خەسڵەتانە چی دەگەیەنن؟ ئەو خەسڵەتانە کە مەبەست (صفات)ی

عەرەبی و (Attcribute) ئەڵمانییە، دەکرێن بە سێ بەشەوە:

یەکەم: ئەو خەسڵەتانەی خود (زاتی) خوان: وەک بوون، بوونی خوا گەوهەر و (ماهییەتی) خۆیەتی و شتێکی تر نییە.

دووەم: چەند خەسڵەتێک کە خودی خوا نین وەک: داهێنەر (خالق) و ڕازیق.

سێیەم: چەند خەسڵەتێک کە نەخودن و نەخود نین: وەک زانین و زانست، ژیان، خواست، بیستن و دیتن و قسەکردن. دوای ئەوەی ئەشعەری و دواتر لایەنگیرانی چەند ئایەتی قورئان دەهێننەوە بۆ ساغ کردنەوەی ئەو ڕاوبۆچوونانەیان. مەبەستی سەرەکیشیان دوو خاڵە: یەکەم، یەک ڕەنگی و یەک تایی (وەحدانیەتی) خوا پشت ڕاست بکەنەوە، دووەم لە بۆچوونی مەسیحی دوور بکەونەوە کە باسی سێ ڕەنگی ڕەب و ڕۆڵە و گیانی پاک دەکەن.

ئەو ڕەخنەیەی لەو بارەیەوە دەکرێ بگیرێ، ئەوەیە کە بابەتەکە پتر گەمەکردنێکی ئەوپەڕی زیرەکانە بە وشە و دەستەواژەی زمان، چونکە بەپێی لۆژیک بوون (خود-زات) لەگەڵ خەسڵەت دوو بابەتی لەیەکدی جیاوازن. خود هەمیشە بوونی ڕاستەقینەیە و ناکرێ لێی جیا، یان لە یەکدی جیا بکرێنەوە، چونکە هەردووکیان دوو وشەن ئاماژە بە یەک شت، یەک بابەت دەدەن، بەڵام خەسڵەت پێوەندی بە بوونێکەوە هەیە تەنیا هەر لە مێشکدایە و دەکرێ لە بوونەکە جیا بکرێتەوە. خەسڵەتی زانین و زانست بەهیچ جۆرێک بەشێکی گەوهەری نییە لە خودی زانا، بۆیە دەکرێ بگوترێ کۆششی ئەشعەری بە تایبەتی و زانایانی کەلام بەگشتی دەربارەی ساغ کردنەوەی یەکڕەنگی خوا سەرکەوتوو نەبووە، چونکە خود (زات) و خەسڵەت دوو بابەتی لەیەکدی جیاوازن چ لە مێشکدا بێ، یان لە دەرەوەی مێشک!

داهێنان لە هیچەوە

بۆ ساغ کردنەوەی توانایی و خواستی خوا، ئەشعەرییەکان ڕووبەڕووی کێشەیەک بوونەتەوە، یەکلایی کردنەوەی وا سووک و ئاسان نییە، ئەویش کێشەی داهێنانی جیهان (بوون) لە لایەن خواوە لەهیچەوە کە بە عەرەبی (خەلق من ئەل عەدەم)ی پێ دەگوترێ. ئەو داهێنانە بۆ لە هیچەوە؟ ئایا هیچ بوونی هەیە، یان نا؟(١٤).

ئەو تیۆرییە لەخۆیدا بابەتێکی کێشە لەسەرە و زۆربەی زانایانی کەلام و دواتر فەیلەسوفەکان بایەخیان پێ داوە و پێوەی خەریک بوون. پێش ئەوەی ئەشعەرییەکان ئەو کێشە تاووتو بکەن، هەوڵیان داوە لە سەرەتاوە بوونی خوا بە بەڵگەی جۆر بەجۆر ساغ بکەنەوە: پشت بە ئایەتێکی قورئان دەبەستن کە مرۆڤ لە دڵۆپە ئاوێک دروست کراوە و گۆڕانی بەسەردا هاتووە، ئەو گۆڕانە لەتوانایی مرۆڤ خۆیدا نییە و بەڵگەی ناتەواوی و کەموکوڕیەتی، کەوابوو دەبێ هۆکاری کامڵ و تەواو هەبێ کە مرۆڤی داهێناوە. ئەو هۆکارە(١٥) خوایە! لێرەوە کێشەکە دێتە کایەوە، ئەو داهێنانە لەچییەوە بووە؟ داهێنانەکە کۆنە لە هەرە کۆنەوە دنیا خەڵق کراوە، یان لە کات و شوێنی دیاریکراودا؟ ئایا جیهان سەرەتای هەیە وەک چۆن کۆتاییەکەی دیاری کراوە؟ تایبەتمەندییەکی بیری ئایینی و زانستی کەلام (لاهووت) و فەلسەفە ئەوەیە خوا دەبێ کۆن (قدیم) بێ و هیچی تری لێ کۆنتر و لەپێشتر نەبێ، ئەگەر کۆنێکی تر هەبوو دەبێ بە هاوبەشی (شەریکی) خوا لە خوایەتیدا، ئەمەش لەهیچ ئایینێکدا ڕەوا نییە و پەسند ناکرێت، بۆیە هەر لە سەرەتاوە هەوڵ دراوە.

- پێشتر تەورات لە سفری پەیدابووندا کردوویەتی- ساغ بکرێتەوە کە خوا هەر خۆی بە تەنیا هەبووە و لەهیچەوە (عەدەم- لاشيء-هیچ) بوونی داهێناوە. کەوابوو جیاوازی ئەم دوو چەمکە: داهێنان - دروست کردن چییە و چۆن لێکدەدرێتەوە؟!

لە لاهووت و زانستی کەلامدا داهێنان و دروست کردن بە دوو چەمک- چالاکی لەیەکدی جیاواز دادەنرێن:

- داهێنان کە بەرانبەر بە وشەی (خەلق)ی عەرەبی و (Creation) لاتینی (EX Nihilo)ی پێ دەگوترێ. بۆ نموونە بەپێی قورئان خوا فرمانی داوە (کن فیکون) شتێک لە ئاردا نەبووە بوونی لێ دابهێنرێ. ئەو بابەتە کێشەی بۆ زانایانی کەلام دروست کردووە و پرسیویانە ئایا (هیچ) لە خۆیدا چییە؟ بوونی هەیە، یان نا؟ ئەگەر بوونی نەبێ بەچی دادەنرێ؟ دەکرێ هیچ بەناکردنی بوون دابنرێ، یان نابوون شتێکی تری جیاوازە لە هیچ؟

سەرەتای کێشەکە لە تەوراتەوە دەرکەوتووە، لە قورئانیشدا هەمان کێشە باس کراوە. لەوێدا هاتووە: (لقد خلقنا السموات والأرض وما بينهما في ستة أيام) سوورەتی (ق: ٣٨). لەو ئایەتەوە بە ئاشکرا دەردەکەوێ کە خوا هەر خۆی هەبووە و هەر خۆی هەرە کۆنە (قدیم) و بە فەرمانی ئەو ئاسمان و زەوی و ئەوی لەنێوانیاندایە، داهێنراوە، بەڵام دروست کردن شتێکی دیکەیە، دەبێ کەرەسەیەک، ماددەیەک هەبێ، لەبەردەستدا بێت ئەمجار

شـتـی لێ دروست دەکـرێت. دارتاش دار و تەخـتـەی لەبەردەسـتـدایە مـێـزی لێ دروست دەکـات.بەلای ئەشعەرییەوە خوا جیهان (بوونی) داهێناوە، کەوابوو نابێ پێش داهێنانەکە کەرەسەیەک، ماددەیەک هەبووبێ جیهانی لێوە داهێنرابێ. بۆ ساغ کردنەوەی ئەو بۆچوونە هەوڵی داوە ساغی بکاتەوە ئەوی هەیە، لەشـەکـان، بوونەوەرەکان داهێنراون، کەوابوو ئیدی جیهانیش کە لەو بوونەوەرانە پێکهاتووە و داهێنراوە و نوێیە و کۆن نییە، ئەگـەر داهێنراو هەبێ و نوێ بێ، دەبێ هۆکـارێکی بوونەکەی هەبێ، ئەو هۆکارە خوایە: بەڵگەکەی ئەشعەری لەو بارەیەوە بەو جۆرەیە:

یەکەم: لەش و ڕووکەش هەیە، ئەو ڕووکـەشـانـە لە لەشەکاندا هەیە.

دووەم: ڕووکـەشـەکـان داهێنراون و دەگـۆڕێن، چونکە سەرەتاو کۆتاییان هەیە.

بەڵگەی ئەو داهێنراو و گـۆڕانەیان ئەوەیە ئارامـیـی بەدوای بزووتنەوەکـەیاندا دێت و ئەو ئارامـیـیـە پەکی جووڵانەوەکەی دەخات.

سێیەم: لەشەکان داهێنراون و دەگـۆڕێن- گـۆڕانیـان بەسەردا دێت- چونکە بەڵگەی گۆڕانیـان ئەوەیە، لەپێش ڕووکەشەکانیـانەوە نین و نایەن و لەپێش ئەوانیـشـەوە بوونیـان نەبووە و نییـە. ئەوی لەپێش ڕووکەشەکەیەوە نەیەت وەک ڕووکەشەکەی داهێنراوە و دەگۆڕێ و نوێیە و کـۆن نیـیـە(١٦). جـیـهـانیش لە لەش و ڕووکـەش پێکهـاتووە، ئەگـەر ئەو دووانە داهێنراو بن، نوێ و گۆڕاوبن و کـۆن نەبن، دەبێ جـیـهـانیش کـە لێـیـانەوە پێکهـاتووە وەک ئەوان بێ. بەو پێـیـە ئەشـعـەری و لایەنگیرانی بەوەی کە لەش لە گۆڕاو جیا ناکرێتەوە و لەپێشـیـیـەوە نایەت، ئەوی لەڕووکـەشە گـۆڕاوەکـانیش دانەبڕێ و لەپێـشـەوە نەیەت وەک ئەوان وایە. ئەبو حامیدی غەزالی لە کتێبی (تەهافوت ئەل فەلاسیفە)دا پەرەی بەو بەڵگەیە داوە و پـتـر ڕوونی کـردۆتەوە. هەروەک لەو بەڵگەیەی ئەشعەرییەکاندا دەردەکەوێ، خوا بەخواستی خۆی دوور لە کات و جێگا، چونکە ئەوکاتە هیچیان نەبوون، بەفرمانی ڕەببانی جیهانی لەهیچەوە داهێناوە. بەو پێـیـە جـیـهـان سـەرەتای هەیە دەبێ کـۆتاییشی هەبێ. لەگەڵ دەسپـێکی سەرەتاییەکـەی کاتیش داهێنراوە.

- پرسیـاری ئەوەی ئایا جیـهـان کـۆنە، یان نوێیە، داهێنراوە، یـان هەر هەبووە و هەر دەمـێـنێ، پـتـر پرسیارێکی گریمانەییە، بە هەر جۆرێک و بە هەر لایەکدا وەڵام بدرێتەوە لەچوارچێوەی گریمانەکراو ناچێتە دەرەوە. ئەو بەڵگانەی بۆ پشت ڕاست کـردنەوەی نوێیی و داهێنراویی جیهان دەهێنرێنەوە و بۆ چەند دەستەواژەیەک ئەنجامێک دەداتە دەست کە دەبێ جیهان کۆتایی بێت و ببێـتـەوە بەو هیـچـەی (عـەدەمەی) لێوەی داهێنراوە، ئەنجـامـێکە لەپێـشـەکـیـیـەکی پێشـیـانە گریمانە کـراو کـەوتۆتەوە و هیچ لەو بەڵگانە بەهێزتر و ڕەواتر نین کـە پێـچـەوانەی ئەم بۆچوونە سـاغ دەکـەنەوە، زانسـتـی سـروشـتی مۆدێرن بە تەواوەتی پشتی کردۆتە ئەو جۆرە پرسیار و گریمانە و تیوری و ئەنجامانە و خستوونیەتە نێو خانەیەک کـە بە میـتافیـزیک ناویان دەبات و ئێسـتـاکـە لەسـەردەمی شـۆڕشی زانسـتـدا لەهیچ خانەیەکی بیـر و ژیاندا جـێگایان نابێـتـەوە!، بەڵام بەپێی مـیـتـودەی توێژینەوەی مـێـژوویی ئەو زانایانەی زانسـتـی کـەلام سـوارچاکی کـارامـە و چاپووکی گـۆڕەپانی توێژینەوەی ئازادی سەردەمی خۆیان بوون.

سەرچاوە و پەراوێز:

١- دی لاسي أوليری: الفكر العربي و مركزه في التأريخ، ترجمة اسماعيل البيطار، بيروت، ١٩٧٢، ص٥٩.

٢- أغناتس غولد تسيهر: العقيدة والشريعة في الاسلام، ترجمة محمد يوسف موسى، منشورات الجمل، بيروت، ٢٠٠٩، ص١١٣ وفي أماكن متعددة.

٣- نصر حامد أبو زيد: الامام الشافعي، المركز الثقافي العربي، بيروت، ٢٠٠٧، ص٨٥ وفي اماكن أخرى.

٤- الدكتور محمد على أبو ريان: تأريخ الفكر الفلسفي في الإسلام، بيروت، بدون تأريخ، ص٥١.

٥- د. عبدالرحمن بدوي: مذاهب الاسلاميين، بيروت، ٢٠٠٥، ص٤٩٦.

٦- الدكتور احمد محمود صبحي: في علم الكلام، ج٢، الاشاعره، بيروت، ١٩٨٥، ص٤٥-٤٦ وفي اماكن مختلفة.

٧- و. مونتجمری وات: القضاء والقدر، ترجمة: د. عبدالرحمن عبدالله الشيخ، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ١٩٩٨، ص٢١٨ وفي اماكن أخرى.

٨- د. محمد علي أبو ريان: المصدر نفسه، ص٢١٠ فما بعد.

٩- دی لاسی أوليری: سەرچاوەی پێشوو بە عەرەبی، ل١٨٨.

١٠- نصر حامد أبو زيد: سەرچاوەی پێشوو بە عەرەبی، ل١٣٥.

١١- د. محمد علي أبو ريان: سەرچاوەی پێشوو بە عەرەبی، ل٢٠٢.

١٢- احمد أمين: ضحى الاسلام، دارالكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠٤، ج٢، ص١٧١-١٧٢ وفي اماكن أخرى.

١٣- الشهرستاني: المحلل والنحل، دارالكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠٧، ج١، ص٨٢ فما بعد.

١٤- د. صابر عبدالرحمن طعيمة: المتكلمون في ذات الله وصفاته والرد عليهم، مكتبة مدبولي، القاهرة، ٢٠٠٥، ص٣٦٣-٣٦٤ وفي اماكن أخرى.

١٥- دكتور عبدالرحمن بدوي: المصدر نفسه، ص٥٣٤ فما بعد.

١٦- هاری أ. ولفسون: فلسفة المتكلمين، ترجمة: مصطفى لبيب عبدالغني، المجلس الاعلى للثقافة، القاهرة، ٢٠٠٥، المجلد الثاني، ص٤٩٣، وفي أماكن أخرى.